

SCHOLEN

DE SCHIJNWERPER OP SCHOLEN

Allemaal hebben we herinneringen aan de scholen waar we groot zijn geworden. We hebben herinneringen aan leraren en leraressen, aan klasgenoten en huiswerk. Het schoolgebouw was daarbij de constante, de meesten van ons brachten er meerdere jaren achtereen op door.

Oudere schoolgebouwen zijn soms buiten gebruik geraakt, sommige zijn gesloopt, andere herbested. Voor de gebouwen die zijn of worden aangewezen als beschermd monument is de toekomst – in elk geval voor het aanzien van het gebouw – verzekerd. Anders ligt dat voor die scholen die nog volop in gebruik zijn en veelal na de Tweede Wereldoorlog werden gebouwd. Vanaf 2025 moeten gemeenten voor alle schoolgebouwen een Integraal Huisvestingsplan, IHP, opstellen. Door die verplichting wordt de dreiging van sloop, maar ook de vraag naar een meer weloverwogen keuze, zichtbaarder dan ze voorheen was.

In deze brochure laten we zien dat schoolgebouwen alledaags erfgoed zijn, waardoor ze wellicht aan de aandacht van ons burgers ontsnappen. Schoolgebouwen die soms in boekhoudkundige zin zijn afgeschreven, zijn dat technisch en functioneel vaak nog helemaal niet. Onder andere daarin schuilt het gevaar: maar al te vaak wordt de optie van sloop en nieuwbouw

gepresenteerd als het enige middel om vraagstukken rond verduurzaming, hygiëne en onderwijskundige vernieuwingen op te lossen.

Heemschut en stichting Mevrouw Meijer slaan de handen ineen. Want meestal is behoud en renovatie niet alleen goedkoper, het leidt juist ook tot een duurzamere oplossing van het scholenvraagstuk. Schoolbesturen, overheden en adviseurs komen helaas vaak nog tot een andere keuze. In deze brochure laten we zien dat het kan. Met voorbeelden als het prijswinnende ontwerp voor voortgezet gebruik van Nimeto in Utrecht, maar ook met tips hoe je zelf actief kan worden om schoolgebouwen een nieuwe toekomst te geven en sloop te voorkomen. Benut wat er is. Veel schoolgebouwen zijn er nu nog....

Wilma Kempinga
Stichting Mevrouw Meijer

Karel Loeff
Directeur erfgoedvereniging
Bond Heemschut

'Wij leren onze kinderen om altijd zuinig te zijn op hun spullen. Dan moeten we dat zelf ook doen met hun scholen.'

Mevrouw Meijer

INHOUD

Werkpaard van het onderwijs	5
200 jaar alledaags erfgoed	8
Bedreiging: is de school te gewoon?	13
Alternatief: Erfgoed als troef	21
Beschermen, behouden, vernieuwen	26
Wat kan je zelf doen?	31

Van boven naar beneden:
De gesloopte Burg. Haspelsschool in Amstelveen, 2015.
Foto: Roeland Koning
Thomas A Kempis College, Arnhem, 1962.
Foto: Gelders Archief
Gesloopt: Gerrit Rietveld College in Utrecht, 2016.
Foto: Utrechts Archief, D.C. Goosen
Herbestemd tot winkelpand:
Marnix College, Ede. Ansichtkaart jaren '60.

Amsterdam. De voormalige Chr. UTS/MTS Patrimonium, ontworpen door J.B. Ingwersen in 1975. Een voorbeeld van ruim opgezette architectuur voor het beroepsonderwijs.

Foto: Klaas Vermaas

WERKPAARD VAN HET ONDERWIJS

De school is een bijzonder gebouw. Het is de uitdrukking van het verlichtingsideaal om ieder kind de kans te geven zich te ontplooiën door kennisverwerving. Het schoolgebouw is bedoeld om hiervoor een stimulerende omgeving te bieden, liefst veilig en vertrouwd. Als een tweede thuis tijdens de vormende jaren.

Het schoolgebouw is in het ideale geval een integraal onderdeel van het onderwijs. Het wordt wel omschreven als 'de derde pedagoog': kinderen leren van elkaar, van volwassenen en van de omgeving waarin zij verkeren. Dat stelt hoge pedagogische eisen aan het gebouw en de buitenruimte. Ook de eerste Nederlandse handleiding voor de scholenbouw, uit 1811, was hiervan al doordrongen: zonder een goed gebouw wordt het onderwijs niks.

Maar de school is ook een heel gewoon gebouw. Onderwijs voor iedereen is in Nederland zo vanzelfsprekend geworden, dat we het bijzondere vaak niet meer beseffen. Dit geldt ook voor het gebouw. Duizenden schoolgebouwen doen onzichtbaar, maar onmisbaar, dag in dag uit onvermoeibaar dienst. Zij zijn de werkpaarden van het onderwijs.

Intensief gebruik

Schoolgebouwen worden vaak achteloos en gedachteeloos behandeld. Ze worden intensief gebruikt, maar matig en vaak liefdeloos onderhouden. Terwijl hun

culturele betekenis naar de achtergrond is gedrukt, wordt over hun financiële last geklaagd. Het liefst worden ze na veertig jaar gesloopt, waarna dezelfde routine opnieuw begint. De school is zo'n alledaagse verschijning, dat de waarde als cultuurhistorisch erfgoed nog nauwelijks op het netvlies staat.

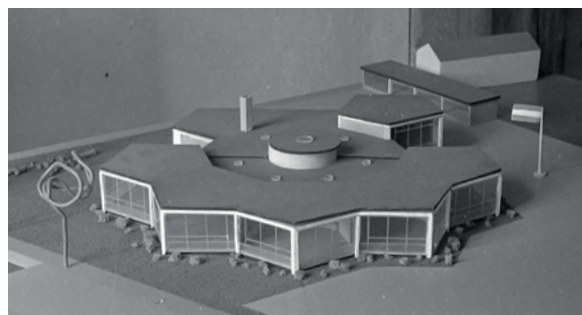
Soest. Leerlingen helpen in 1951 mee met de verhuizing naar de nieuwe Van der Huchtschool.

Foto: Archief Gooi en Vechtstreek, Jacques Stevens

Waarden

Over de erfgoedwaarde en de toekomstwaarde van de gewone scholen in Nederland gaat het in deze brochure; over scholen uit alle historische perioden, maar het zwaartepunt ligt bij naoorlogse scholen en vooral bij Post 65, de periode 1965-'90. Omdat daar heel veel van zijn en omdat zij het kwetsbaarst zijn. Zij hebben het meest acuut aandacht nodig.

De duizenden gewone scholen zijn uniek omdat ze zonder veel ophef nog dagelijks hun functionaliteit en hun kwaliteit bewijzen en dat, mits goed verzorgd, ook nog heel lang kunnen blijven doen. Ze zijn erfgoed en gebruiksgoed tegelijk. In deze brochure gaan we dus uit van de waarde van deze combinatie van het gebouw en de functie. Een school blijft pas echt leven als ze dagelijks wordt bezield door de vitaliteit van kinderen en jongeren. Een herbestemde school kan het gebouw van afbraak redden en dat is ook wat waard, maar het is een tweede keus. De eerste keus is een historische school die in de toekomst school blijft. Dat kan. En dat is de mooiste vorm van erfgoed.

▲ *Maquette voor een nieuwe school in Zierikzee, 1960, gebouwd in 1962.*

Foto: Archief PZC

► *Haarlemmermeer. Spel van licht en schaduw in een klaslokaal van de school op het terrein van epilepsiecentrum Cruquiushoeve, ca. 1960-'80.*

Foto: Noord-Hollands Archief

200 JAAR ALLEDAAGS ERFGOED

8

HEEMSCHUT

Vanaf de eerste onderwijswet, die in dat jaar verscheen, drong het besef door dat ...een goed ingerigt school-vertrek een wezenlijk vereischte is tot een geregeld en doelmatig schoolonderwijs. Zo valt te lezen in een bundel beschouwingen uit 1811 over opvoeding en onderwijs en over de noodzaak van goede schoolvertrekken.

Daarmee begint de geschiedenis van twee eeuwen

scholenbouw in Nederland, die bij alle verandering ook opvallende constanten kent. Voorlopig stelde de overheid heel bescheiden eisen aan het schoolgebouw. Pedagogen wisten meteen in 1811 waaraan het gebouw zou moeten voldoen, maar de eerste eeuw was het in de praktijk behelpen. In een dorps-school zaten wel honderd kinderen in één ruimte, in de stad liep dit op tot 360. Pas vanaf 1880 kreeg de school een vaste en pedagogisch bevredigende vorm: een reeks klaslokalen geordend langs een gang.

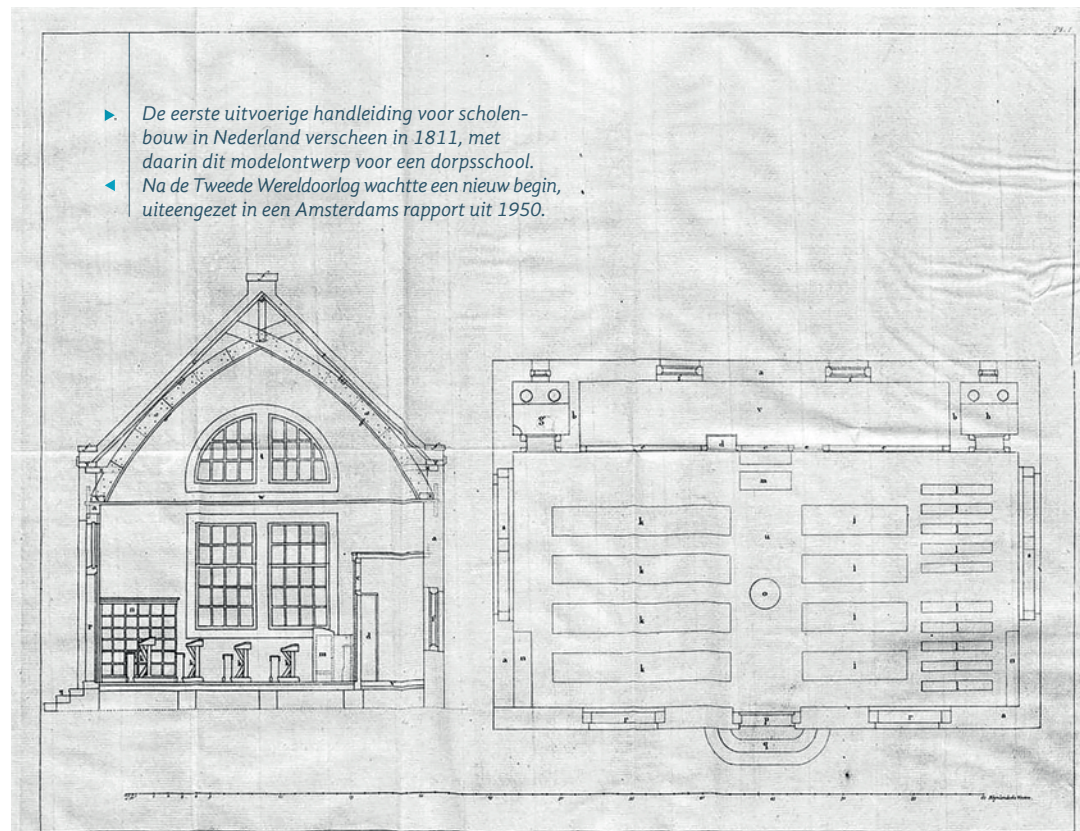
HET NIEUWE SCHOOLGEBOUW
VOOR KIND EN GEMEENSCHAP

GEMEENTE AMSTERDAM - 1950

Een slecht gesteld schoolvertrek maakt de goede inrigting van het schoolonderwijs onmogelijk. Zo begon in 1811 de eerste Nederlandse handleiding voor de scholenbouw. Vóór die tijd bestonden er geen speciale schoolgebouwen. Les werd gegeven in huiskamers, schuren en pakhuizen. Dit veranderde vanaf 1806.

- De eerste uitvoerige handleiding voor scholenbouw in Nederland verscheen in 1811, met daarin dit modelontwerp voor een dorpschool.
- ◄ Na de Tweede Wereldoorlog wachtte een nieuw begin, uiteengezet in een Amsterdams rapport uit 1950.

Dit gebouwtipe, de gangschool, is nog altijd herkenbaar. Sterker, bijna alle scholen die sindsdien zijn ontworpen, variëren erop. Dit kan dankzij een combinatie van vastigheid en flexibiliteit. Het lokaal is de basiseenheid en de verbindende ruimte kan naar wens vele vormen aannemen: gang, portaal, hal, aula, leerplein, zelfs een patio.

Spiegel van de samenleving

Scholen weerspiegelen de maatschappelijke geschiedenis. Al in 1811 werd gehamerd op een gezonde leeromgeving met voldoende frisse lucht en op rust en orde om geconcentreerd te kunnen leren. De verzuiling vereiste dat elke levensovertuiging een eigen school kreeg, hoe

eenvoudig ook. In de jaren '20 kreeg de school meer allure, toen bevolgen architecten en opdrachtgevers het schoolgebouw omarmden als een hoogwaardige ontwerpogave, met als uitkomst trotse expressies van identiteit en emancipatie.

In de kinderrijke wederopbouwtijd moesten grote aantallen scholen worden gebouwd, met hoge ambities en kleine beurzen. Het lukte mede dankzij uitgekende standaardontwerpen met een hoge kwaliteitsstandaard, zoals halscholen en H-scholen. Hun ruime en lichte opzet drukte een optimistisch wereldbeeld uit; ze boden hun leerlingen bijna letterlijk

een 'raam' op de toekomst. Ook het middelbaar onderwijs groeide in omvang en verscheidenheid, zeker na de ingrijpende reorganisatie volgens de Mammoetwet in 1968.

Alledaags gebouwtipe

Welvaart en individualisering brachten vanaf 1965 een volgende generatie scholen voort. Het waren uitgestrekte gebouwen in één bouwlaag, sterker naar binnen gericht en passend in de omringende 'bloemkoolwijken'. Ze waren vaak gekoppeld aan andere buurtfuncties en verweven met het buurtgroen. Uit deze tijd stamt ook de samenvoeging van de lagere school en de kleuterschool tot basisschool, in 1985 wettelijk beklonken.

Sommige scholen hebben de architectuurcanon gehaald. Zoals de scholen van Dudok in Hilversum en Bouma in Groningen, de Openluchtschool van Duiker, evenals naoorlogse scholen van Hertzberger, Ingwersen en Verhoeven. Maar kenmerkend voor de school als erfgoed is dat het een 'gewoon', alledaags gebouwtipe is, waaraan vele bekende en onbekende architecten met inzet en vakmanschap hebben gewerkt. Vaak zonder tromgeroffel hebben ze de leeromgeving van miljoenen gevormd. Meer nog dan de afzonderlijke school is de hoge gemiddelde kwaliteit van de jong historische schoolgebouwen het ware erfgoed. En omdat iedereen ooit op school heeft gezeten, kun je zeggen dat de school het meest laagdrempelige erfgoed is dat bestaat.

ONDERWIJS EN OPVOEDING.

AANMERKINGEN

WEGENS DE
NOODZAKELIJKHEID
VAN

GOEDE SCHOOLVERTREKKEN.

ALS MEDE EENIGE REGELN EN EENE SCHETS
VAN DERZELFVER INRIJTING EN DIE
VAN GEHEEL HET ONDERWIJS,
MET BETREKKING TOT DE GE-
ZONDHEID DER LEERLINGEN.

En slechts gesteld schoolvertrek maakt de goede inrigting van het schoolonderwijs onmogelijk. Terwijl een bekrompen en ongeredderd schoolvertrek de gezondheid der jeugd benadeelt, brengt het tevens de goede uitwerking zelfs van het best ingerigte onderwijs.

Deze schijnbaar los daarheen geworpen geregden mogen, bij oppervlakkige beschouwing, veel paar magtspreken gelijken, zij zijn echter niet H. D. OND. EN OPV. O dag

9

SCHOLEN

Verzakelijking

Vanaf de jaren '80 is een verzakelijking van het onderwijs opgetreden. De levensbeschouwelijke inbedding verzwakte. Ook is de verantwoordelijkheid voor het onderwijs gedecentraliseerd van het Rijk naar de gemeenten en 'doorgedecentraliseerd' naar schoolbesturen. Schoolbesturen zijn, net als woningcorporaties, verzelfstandigd. Ze worden sindsdien meer bedrijfsmatig gerund, inclusief een golf van fusies en reorganisaties. Het gevolg is dat de ideële en vaak persoonlijke

Groningen. Jan Evert Scholtenschool een ontwerp van Jaap Wilhelm, 1956. Voorbeeld van het Groninger schooltype, dat uitkiend rekening hield met daglicht en natuurlijke ventilatie.

Foto: Archief Joost Wilhelm, Apeldoorn

Meppel. Drie scholen ontworpen door H.A. Maaskant, 1955-'60. Op de voorgrond kleuterschool De Duiventil, daarachter de lagere W.F. Jonkmanschool van het type halschool, met acht lokalen rond een dubbelhoge hal. Rechts, gedeeltelijk zichtbaar, de rijkskweekschool. Het ensemble is een provinciaal monument.

Foto: Drents Archief

Groet uit Meppel

„De Duiventil” - W. F. Jonkmanschool

binding die schoolbestuurders vroeger met hun schoolgebouw hadden, is afgenomen. Veel relatief kleinschalige schoolgebouwen zijn ingeruild voor megaschoolcomplexen met duizenden leerlingen. Kenmerkend voor de vastgoedlogica is ook het jargon, waarin een gebouw is gereduceerd tot een 'locatie'.

Behouden of vervangen

Honderden naoorlogse schoolgebouwen zijn of worden gesloopt. Bouwkundig en onderwijskundig kunnen ze prima blijven functioneren, maar ze sneuvelen door het exploitatiebeleid van bestuurders en gemeenten of uit onwetendheid en sleur. Sommige zijn herbestemd tot woongebouw, kantoor of broedplaats. Dan blijft het gebouw weliswaar behouden, maar de ziel van het onderwijs is eruit.

Intussen is een tegenbeweging merkbaar. Veel leerlingen en ouders keren zich af van de megascholen en gaan weer op zoek naar scholen met een menselijke, overzichtelijke maat. Kortom, naar scholen met een schaal die tot voor kort gewoon was.

Er is nog een verschil met het verleden: scholenbouw voor de groei is niet meer nodig. De bestaande schoolgebouwen in Nederland hebben voldoende capaciteit om al het onderwijs te huisvesten. De actuele scholenbouwopgave concentreert zich dus niet op groei, maar op de beste omgang met de bestaande voorraad. Met als sleutelvraag: behouden of vervangen.

Hilversum. Een voorbeeld van gecanoniseerde scholenbouw. De Vondelschool naar ontwerp van W.M. Dudok, 1929.

Foto: Archief Gooi en Vechtstreek

Valkenswaard. De grote hal en het aanzicht van LTS Don Bosco, ontworpen door Sier van Rhijn in 1972, gesloopt in 2009, ondanks protesten van onder andere het Atelier Rijksbouwmeester en de BNA.
Foto's: Hans Jan Dürr

12

HEEMSCHUT

BEDREIGING: IS DE SCHOOL TE GEWOON?

Honderden scholen hangt acuut sloop of afstoting boven het hoofd. Dat geldt vooral voor de jongere gebouwen, ongeveer vanaf 1965. Scholen worden intensief en dynamisch gebruikt en dat vereist zorgvuldig beheer van het gebouw. Wat zijn de grootste bedreigingen?

Scholen worden dag in dag uit zeer intensief gebruikt. Een gebouw kan daar tegen, maar het moet dan wel net zo intensief worden onderhouden. Goed onderhoud schiet er vaak bij in, juist bij iets oudere gebouwen. Periodieke schilderbeurten worden uitgesteld. Zo ziet een school er al snel sleets uit en wordt het verval versneld. Scholen worden ook zeer dynamisch gebruikt. Nieuwe onderwijskundige inzichten, technische eisen, leerlingenprognoses en reorganisaties stellen telkens andere eisen aan de huisvesting. Het resulteert vaak in opeenvolgende ad hoc-verbouwingen. Intensief en dynamisch gebruik zonder bijpassend beheer en onderhoud leidt ertoe dat het gebouw slijt en verrommelt. Wie daar niet doorheen kan kijken, komt al snel tot het oordeel dat de school 'niet meer van deze tijd' is. Het is een *selffulfilling prophesy* geworden.

Geheugenverlies

Scholen kennen weinig geheugen. Door de veranderlijke onderwijspraktijk verdwijnt gemakkelijk het besef van continuïteit en historische diepte. Verzakelijking en

schaalvergroting versterken dit. Scholen veranderen regelmatig van naam en profiel, het gebouw wordt inwisselbaar, en de betrokkenheid van leerkrachten en ouders verbrokkelt.

De unieke geschiedenis die elk schoolgebouw vertegenwoordigt, raakt dan kwijt. Soms letterlijk: bij iedere reorganisatie gaat weer een archief in de *shredder*.

Genhout. De Sint Hubertusschool, 1966.
Foto: Onderwijsmuseum, VerScholen op de kaart

13

SCHOLEN

Utrecht. Speelkwartier op de Anne Frankschool in 1980. Een voorbeeld van een H-school, zo genoemd vanwege de vorm van de plattegrond. Gebouwd in 1962 en gesloopt in 2015.

Foto: Utrechts Archief

Bij een reünie worden nog wel eens verbanden gelegd tussen heden en verleden, maar er is geen vaste plaats of vorm om het geheugen te bewaren. Zo lijkt een school een gebouw zonder verleden.

Te jong erfgoed

Veel van de tegenwoordige scholen komen uit de Post 65-periode, 1965-'90. Zij zitten in de kritieke, kwetsbare leeftijd van rond de vijftig jaar. Ze zijn boekhoudkundig afgeschreven, maar te jong om breed te worden ontdekt als waardevol erfgoed. Ze lijden aan een paradox: ze zijn zo alledaags, vitaal en volop in gebruik, dat nog niet doordringt hoe bijzonder ze zijn. Ze zijn vogelvrij. Projectontwikkelaars en gemeenten

zien hun kans om ze nog net op tijd te slopen en te herontwikkelen voordat het verzet groeit. Veel scholen uit de wederopbouwtijd, 1945-'65, zijn aldus al afgebroken. Nu gaat de volgende generatie tegen de vlakte.

Systeem van de wegwerpschool

De ernstigste bedreiging komt uit het systeem van de Nederlandse onderwijshuisvesting. Een school wordt in veertig jaar boekhoudkundig afgeschreven. Dat zegt niets over de bouwkundige staat. In het onderwijs leeft echter het idee dat een schoolgebouw na veertig jaar 'gedateerd' is. Scholen menen zelfs recht te hebben op nieuwbouw.

De voorkeur voor sloop en nieuwbouw zit overal ingebakken: in de regelgeving, bedrijfscultuur, politiek en de praktijk van commerciële adviseurs en aannemers. Dat maakt het systeem van de onderwijshuisvesting tot een 'ongelijk speelveld' in de afweging tussen sloop en behoud. Al jaren wordt geprobeerd dit te corrigeren, maar het systeem is taai. De wegwerpschool is de norm. Behoud van historische scholen is in het nadeel.

De minste weerstand

Voor het basisonderwijs is het duidelijk wie het onderhoud betaalt (het schoolbestuur) en wie de nieuwbouw (de gemeente), maar voor renovatie zijn de regelingen

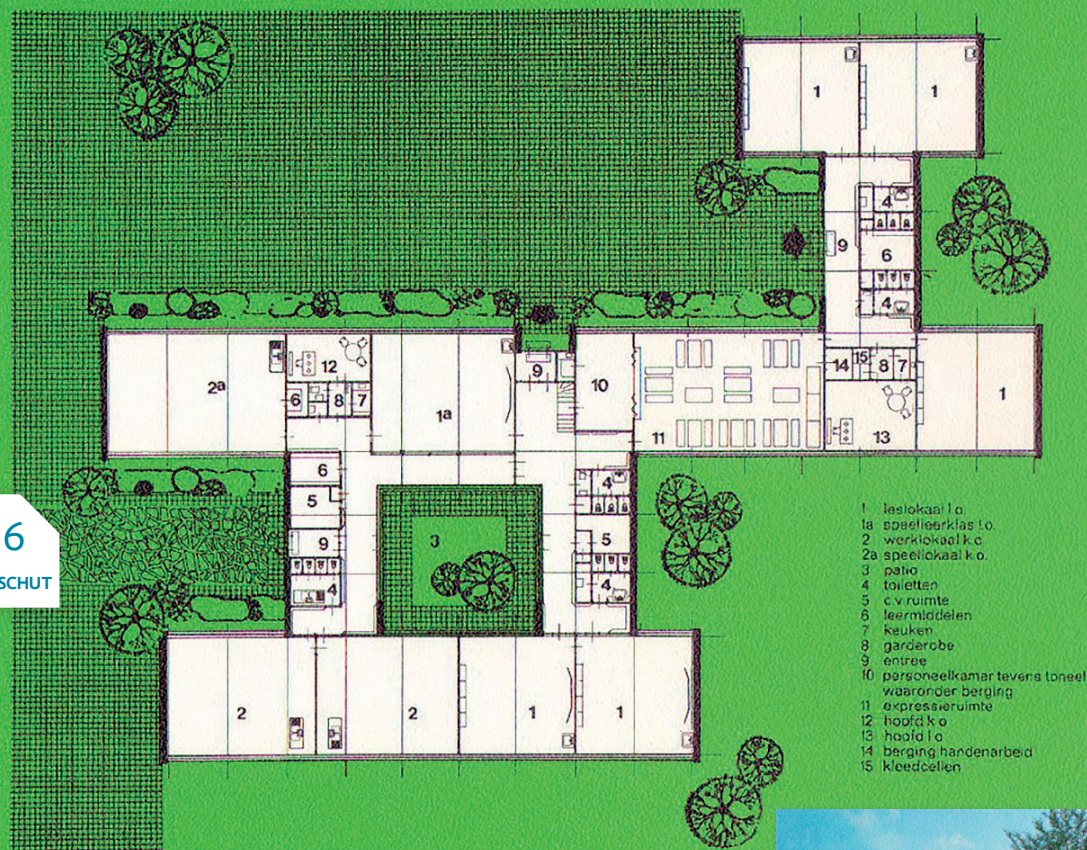
onduidelijk en ingewikkeld. Scholen en gemeenten die de weg van de minste weerstand kiezen, komen dan uit bij sloop en nieuwbouw. Bovendien geldt voor renovatie doorgaans een kortere en dus ongunstiger afschrijvingstermijn dan bij nieuwbouw, bijvoorbeeld geen 40 maar 25 jaar. Nog een bijwerking van de voorkeur voor sloop is dat schoolbesturen vaak al jaren van te voren op onderhoud bezuinigen en zo het verval versnellen.

Voor gemeenten spelen in hun keuze nog andere motieven mee dan het belang van de school. Door scholen te clusteren in compacte nieuwbouw komen voormalige schoollocaties beschikbaar voor lucratieve herontwikkeling, bijvoorbeeld voor woningbouw. Het schoolgebouw is dan een pion in een vastgoedspel.

Een vertrouwd beeld: in hoog tempo worden scholen uit de jaren '70 afgebroken. Hier is De Korenaer in Oss aan beurt, gebouwd in 1977 en gesloopt in 2022.

Foto: Brabants Dagblad, Wouter ter Haar

► Bladzijde uit een brochure van architectenbureau Cees Groen, dat tientallen scholen heeft gerealiseerd, onder andere in Emmerhout. In de afgebeelde plattegrond zijn de kleuterschool en de lagere school in één gebouw ondergebracht, vooruitlopend op de komst van de basisschool.

Foto: bedrijfsbrochure Cees Groen, z.j.

De wegwerpcultuur komt tot uitdrukking in veel gehoorde stellingen als: 'nieuw onderwijs past niet in oude scholen', of: 'nieuwbouw is goedkoper en duurzamer dan renovatie'. Ze zijn aantoonbaar onjuist, maar ze leiden een hardnekkig leven.

IHP

Veel schoolbesturen en gemeenten zouden misschien anders willen, maar weten niet hoe. Zelf hebben ze een beperkte expertise in huis. Het ministerie van Onderwijs is sinds de decentralisatie weggevallen als vraagbaak voor openbaar toegankelijke kennis. Scholen en gemeenten zijn nu sterk afhankelijk van commerciële adviesbureaus, die soms ook een eigen belang hebben bij hun advisering.

Dit kennisprobleem treft in het bijzonder het Integraal Huisvestingsplan (IHP), het meerjarenplan dat iedere gemeente periodiek, voor tenminste vier jaar, moet opstellen. Het IHP legt vast welke schoolgebouwen wanneer in aanmerking komen voor vernieuwing. Het geeft per school aan of behoud/renovatie of sloop/nieuwbouw de voorkeur heeft. Het IHP is dus een cruciaal beleidsdocument. De gemeente kan hiermee vorm geven aan haar ambities voor onderwijs, duurzaamheid, erfgoed, cultuur, sociaal en jeugdbeleid, stedenbouw, groen en meer. Het kan een gezichtsbepalend en inspirerend, inhoudelijk visiedocument zijn. Maar in de praktijk wordt het maken van het IHP vaak overgelaten aan externe technische bureaus. Vaak adviseren ze om scholen te slopen, louter op basis van het bouwjaar. Voor zo'n ingrijpende advies is de bouwkundige, onderwijskundige en cultuurhistorische onderbouwing meestal erg mager. Schoolgebouwen worden te vaak behandeld als willekeurige utiliteitsbouw. Er is te weinig weerwerk om ze als maatschappelijk en cultureel erfgoed te waarderen. De samenleving moet de waarde van de school als derde pedagoog nog hervinden.

Amsterdam. Klaslokaal in een school in de Bijlmermeer, vermoedelijk Geerdinkhof, in 1976-'77.

Foto: Stadsarchief Amsterdam, Ata Kando

Amsterdam. Een goed voorbeeld van een school uit de stadsvernieuwingsstijd is deze dubbelschool, ontworpen door architectenbureau Stuurman uit 1982. Oorspronkelijk waren hier de basisscholen De Parel (openbaar) en De Pool (katholiek) gevestigd, tegenwoordig de Alan Turingsschool.

Foto: Klaas Vermaas, 2018

Emmerhout. Basisschool Kristalla, ontworpen door Cees Groen met een speeltuin van Mien Ruys, belichaamde het ideaal van een groene woonwijk met de school op korte, veilige loopafstand. Gebouw, schoolplein en landschap vormden één ensemble. De foto is van 2016. Een jaar later verhuisde de school naar een nieuw 'kindcentrum' elders in de wijk. Het gebouw van Groen is gesloopt. Foto: RCE, Nadine van den Berg

Haarlem. Molenwiek Dalton

De Dalton basisschool in Schalkwijk is in 1977 ontworpen door Wiek Röling. Ruim dertig jaar later overwoog de gemeente alle scholen in Schalkwijk te slopen. Bij nader inzien werd Mevrouw Meijer gevraagd de mogelijkheden van behoud en transformatie te onderzoeken. Alle gebouwen werden behouden en bij de meeste volstond het wegwerken van achterstallig onderhoud. Waar forser ingrijpen gewenst was, zoals bij Molenwiek Dalton, was dat omdat de populariteit uitbreiding nodig maakte. Het transformatieontwerp is van korthtielens architecten.

Foto's: Peter Tijhuis

ALTERNATIEF: ERFGOED ALS TROEF

Nieuwbouw is voor scholen het goedkoopst en het duurzaamst, zo wordt vaak beweerd. Dat klopt niet. Behoud, renovatie en transformatie van een bestaand schoolgebouw is in alle opzichten aantrekkelijker dan sloop en nieuwbouw. Tenminste, als je nauwkeurig en eerlijk rekent. Erfgoed blijkt geen handicap, maar juist een troef.

De financiering van onderwijshuisvesting is notoir ingewikkeld geregeld. Het geld komt van het Rijk, maar loopt voor basisscholen via de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en de gemeente. Een gemeente mag het ook aan andere zaken besteden; als ze in geldnood zitten, geven ze het bijvoorbeeld uit aan jeugdzorg. Voor scholen gaat het dan knellen.

Een nog ernstiger manco is dat de rijksbijdrage chronisch te laag is. Volgens een berekening uit 2017 betaalt het Rijk structureel ca. 40% minder dan nodig is om aan de normen te voldoen. Gemeenten proberen van alles om dit gat te dichten: bezuinigen, uitstellen, kleinere scholen, goedkopere locaties, bijverdienen door scholen met woningbouw te combineren, zelfs riskante financiële trucs. Geen wonder dat de aandacht zo is gefixeerd op geld, ten koste van waarden als pedagogiek en erfgoed.

Programma van eisen

Een complicatie is ook dat het programma van eisen (PvE) van een school vaak verandert. Vanwege nieuwe onderwijsvormen, groei en krimp, en nieuwe technische

eisen moet het schoolgebouw regelmatig worden vergroot, verkleind of anders ingedeeld. Renovatie is zelden alleen maar renovatie; meestal is ook een programmatische transformatie nodig. Vandaar de term 'transformatie' naast 'renovatie'. Daar komt bij dat PvE's standaard worden opgesteld met nieuwbouw als norm. Een bestaande school wijkt per definitie af van deze

norm. Dat wordt als een gebrek gezien, ook als de kwaliteit en de potentie van de bestaande school juist beter zijn, bijvoorbeeld meer ruimte per leerling, dan bij hedendaagse nieuwbouw kan worden gerealiseerd. Ook hier werkt het ongelijke speelveld door. Het is in de praktijk een fors obstakel om vrijelijk de slimste en beste oplossing te kiezen. Al deze complicaties zijn te verhelpen, maar worden in de praktijk vaak aangegrepen als excuus om dan maar te slopen.

... en toch eenvoudig

Maar in de kern is het financiële plaatje eenvoudig. Een school is geen complex bouwtype. Het bestaat uit overzichtelijke onderdelen en er is veel ervaring mee. Ook de calculatie van de kosten en van de milieueffecten is overzichtelijk. Het moet dan wel goed gebeuren. Hoe het kan, laten het onderzoeksbureau Mevrouw Meijer en bouwkostenskundige Tim de Jonge zien. Zij hebben veel ervaring met ontwerpend onderzoek naar bestaande schoolgebouwen. De vraag is steeds of renovatie of transformatie haalbaar en aantrekkelijk is. En

het antwoord houdt rekening met alle factoren, zoals onderwijskundige eisen, architectuur en erfgoedwaarde, duurzaamheid en financiën.

Voor de laatste twee aspecten is het rekenmodel *EcoQuaestor* ontwikkeld. Het model kan renovatie en nieuwbouw in alle varianten doorrekenen en vergelijken op basis van hetzelfde PvE en hetzelfde kwaliteitsniveau. Het model berekent de kosten en ook de CO₂-uitstoot, als maat voor duurzaamheid en klimaateffect. Dat biedt een werkelijk gelijk speelveld.

Behoud scoort beter

De uitkomst van deze calculaties is opzienbarend. Renovatie van bestaande gebouwen scoort consequent beter dan sloop en nieuwbouw. Dat geldt overigens ook voor woningbouw. Bij renovatie zijn de bouwkosten 10-30% lager dan bij gelijkwaardige nieuwbouw, en de CO₂-voetafdruk 20-50% gunstiger. In de praktijk is het verschil vaak nog veel groter, tot 20-60% bij de bouwkosten en 30-70% bij de klimaatlast.

Het verschil is eenvoudig te verklaren. Renovatie bouwt

Hengelo. De MTS Ir. G. Hofstedeschool, ontworpen door G.K. Veese en F.J. Twijnstra, 1960, staat op een markante locatie naast het station. De school ging in 1989-'90 op in een megafusieschool. Het gebouw werd een bedrijfsverzamelgebouw. De gemeente wees in 2014 een verzoek van onder andere Heemschut om een monumentenstatus af, maar voorlopig bestaat het gebouw nog.

Foto: Klaas Vermaas, 2014

Emmeloord. Oude Ansicht van het Prof. Ter Veen College, circa 1960.

voort op wat al bestaat en dat betekent dat er heel veel niet opnieuw hoeft te gebeuren. Dat scheelt in de kosten én in het energieverbruik voor de productie van bouwmaterialen. Alle zogenaamde voordelen van nieuwbouw - 'energieneutraal' - wegen hier niet tegenop. Renovatie kan ook gemakkelijker worden gefaseerd dan de alles-of-niets-ingreep van nieuwbouw. Niet alles hoeft in één keer.

Bij veel schoolgebouwen uit de Post 65-generatie helpt bovendien het oorspronkelijke ontwerp mee. Ze zijn destijds zeer functioneel gebouwd, met een flexibele constructie en een slimme indeling waarin iedere kubieke meter is benut. Al deze architectonische kwaliteiten blijken na vijftig jaar nog even actueel en toepasbaar.

Een betere gewoonte

Waarom wordt er dan toch zoveel gesloopt? Eerder zagen we dat het systeem van onderwijshuisvesting is afgesteld op sloop en nieuwbouw en niet op een afweging van alternatieven. Ook is de kennis beperkt en vooral eenzijdig. Veel rekenmodellen laten cruciale posten buiten beschouwing, zoals de energielast van de bouwmaterialenproductie.

De praktijk is te vergelijken met een slechte gewoonte die hoognodig moet worden doorbroken. En zoals de Nederlandse filosoof René Gude schreef: *Vooruitgang is het vervangen van een gewoonte door een betere.*

Utrecht. Tot de komst van de basisschool hadden de lagere school en de kleuterschool elk een eigen gebouw. De kleuterschool Grutto in Overvecht uit 1970 is hiervan een voorbeeld. Het gebouwtje bestaat nog, maar gaat schuil achter aanbouwen. Het is in gebruik als dagopvang.

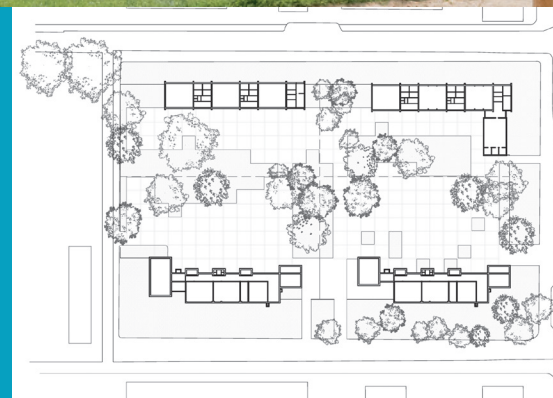
Foto: Utrechts Archief

Dordrecht. Basisscholen Albatros en Fontein.

In de nieuwe wijk Wielwijk verzezen in 1958 twee identieke lagere en twee kleuterscholen. De lagere scholen zijn gemeentelijk monument en in gebruik bij de basisscholen Albatros en Fontein. Een van de voormalige kleuterscholen huisvest nu een kinderopvang. Na een onderzoek van Mevrouw Meijer hebben Vanschagen Architecten en Studio Nauta de monumenten gerenoveerd en technisch en energetisch bij de tijd gebracht, de kinderopvang in houtbouw uitgebreid en de buitenruimte opnieuw ontworpen.

Foto's: Vanschagen Architecten, Paul Swagerman

BESCHERMEN BEHOUDEN VERNIEUWEN

In welke vorm kan de toekomst van een bestaand schoolgebouw worden gegarandeerd en vormgegeven? Meerdere mogelijkheden houden rekening met het eigen karakter van een school en de organisatie van de onderwijs-huisvesting. Actieve burgers kunnen invloed hebben, al gaat dat soms via een omweg.

Ook voor schoolgebouwen is plaatsing op de monumentenlijst de krachtigste vorm van bescherming. Voor de meeste 'gewone' scholen zal dat eerder een gemeentelijke monument zijn dan een rijksmonument. Maar het kan niet het enige instrument zijn. De monumentenstatus legt immers de nadruk op het uitzonderlijke gebouw, terwijl het bij scholen juist gaat om de kwaliteit van het gewone en het generieke. Ook kan het de vraag zijn hoe de monumentenstatus zich verhoudt tot de dynamiek van het onderwijs. Gelukkig is er ook een scala aan andere vormen om de toekomst veilig te stellen.

Behoud en ontwikkeling

De meeste scholen zijn geen unieke architectonische meesterwerken, maar functioneel en flexibel ontworpen nutsgebouwen die zich kunnen aanpassen aan het onderwijs. Dat geldt zeker voor naoorlogse scholen. Hun architectonische kwaliteit schuilt bovenal in hun ruimtelijk en functioneel vernuft. Het heeft erfgoedwaarde als deze hoge gebruikskwaliteit ook in de toe-

komst behouden blijft, terwijl het gebouw uiterlijk kan veranderen, bijvoorbeeld door toevoeging van isolatie. De gewone school is geen erfgoed dat onder een stomp past, maar erfgoed dat onderdeel is van het leven, en dat zich blijft vernieuwen. Dat zijn waardevolle kwaliteiten. Burgers kunnen meehelpen om elkaar, de school en de gemeente daarvan te doordringen.

Behoud van de onderwijsfunctie

Een elementaire strategie om een schoolgebouw te behouden is om het als school te blijven gebruiken. Een school blijft leven door de aanwezigheid en de vitaliteit van steeds nieuwe generaties kinderen. Zodra een school leeg komt te staan, verliest het gebouw deze levenskracht en wordt het kwetsbaar. De erfgoedwaarde van een schoolgebouw is, met andere woorden, verbonden met de combinatie van het gebouw en het gebruik als school. Daarom zijn bondgenootschappen tussen erfgoed en andere betrokkenen zo belangrijk (duurzaamheid, onderwijs, bewoners, ouders). En op lokaal niveau kunnen zulke bondgenoot-

schappen snel ontstaan. Behoud van een voormalig schoolgebouw door herbestemming tot een nieuwe functie blijft ook een optie, maar dan bij voorkeur als Plan B. Mik eerst op Plan A.

Renovatie als architectuur

Om van een historische school een school voor de toekomst te maken, is het noodzakelijk renovatie en transformatie als een volwaardige ontwerpogave te zien, net als bij nieuwbouw. Ook hier past een gelijk speelveld. Erfgoedbehoud moet, zeker bij Post 65-scholen, hand in hand gaan met hedendaags architectonisch talent. Dit geldt overigens niet alleen voor scholen. Hoogwaardige renovatie is dé grote architectonische opgave

van deze tijd. Ze combineert respect voor het verleden, handelen in het heden en zicht op de toekomst. Behoud en renovatie als eerste keus, in plaats van sloop en nieuwbouw, is hard nodig om de CO₂-voetafdruk van de bouwsector te verkleinen, en ontwerpkracht maakt er iets goeds van.

Het opent een fascinerend actueel perspectief op erfgoed: de architectuur van toen wordt niet uitgewist, maar benut als basis en kennisbron, voor de architectuur van nu die verder bouwt aan de school voor de toekomst.

Enschede. Vergroting van een school door tussenvoeging van een extra verdieping, 1920. Een historisch voorbeeld van aanpassing van schoolgebouwen aan veranderende eisen.

Bron: Fotoarchief gemeente Enschede

Foto: Gerrit Spruijt

Foto's: Utrechts Archief

Utrecht. MBO Nimeto

MBO Nimeto is gehuisvest in de voormalige schilder- en slagersvakschool uit 1968 en 1971, ontworpen door respectievelijk Piet Dingemans en Rein Fledderus. In de loop van de tijd zijn de gebouwen uitgebreid, samengevoegd, door een luchtbrug verbonden, en intern verbouwd. Het complex is na onderzoek door Mevrouw Meijer in 2018-'23 gerenoveerd en getransformeerd naar ontwerp van Maarten van Kesteren en zij wonnen daarmee de ARC24 Architectuur Award. Met gebruikmaking van de bestaande gebouwen tilde Van Kesteren de school naar een hoger niveau. Ook transformeerde hij het parkeerterrein in een weelderige tuin als hart van de school.

WAT KAN JE ZELF DOEN?

Actie, kennis en ... geduld

Besluiten over scholenbouw zijn een zaak van lange adem, instituties en bureaucratie. Wie zich wil inzetten voor bestaand onderwijsfergoed moet daarmee rekening houden. Veel pionierswerk is zeker mogelijk. Voor burgers, erfgoedorganisaties en ook voor scholen en gemeenten. En soms is snelle actie onmisbaar.

Inventariseer scholen

De cultuurhistorische blik heeft zich nog niet zo lang op de (jongere) scholenbouw gericht. Hier is dus veel te winnen en veel te inventariseren. Zeker op lokaal niveau. Breng de scholen in je eigen omgeving in kaart. Begin bij scholen waarvoor al een cultuurhistorische 'Redengevende Omschrijving' bestaat. Die is op te vragen bij de gemeentelijke griffie. Kijk door het verwaarloosde of 'lelijke' uiterlijk heen. Haal archiefstukken over het ontwerp en de bouw boven water. Breng de vele latere verbouwingen in beeld. Traceer de ontwerper en ontdek patronen. Was het bijvoorbeeld een 'verzuilde' architect die ook in andere plaatsen voor dezelfde zuil heeft

ontworpen? Welke scholen zijn er in het verleden al geweest en verdwenen? Onderzoek of je de lokale school in de context van de bredere architectuurgeschiedenis kunt plaatsen, of in de grotere stedenbouwkundige structuur van de wijk. Geef het een tijdsbeeld?

Activeer sociale geschiedenis

Een tweede invalshoek is het schoolgebouw als onderdeel van de buurt, de wijk, het dorp, de gemeenschap. Hier liggen herinneringen van duizenden mensen die er hun kinder- of jeugdijaren hebben beleefd en waar honderden klassenfoto's gemaakt. Activeer deze sociale geschiedenis, gebruikmakend van reünies, krantenknipsels, plakboeken en interviews. Vergeet de oudleerkrachten niet. Haal de verhalen over de school en het schoolgebouw naar boven en maak ze tot deel van de lokale geschiedenis. Werk samen met de scholen, historische verenigingen, bibliotheken en lokale media. Breng zo'n onderzoek bijvoorbeeld onder in de lesactiviteiten binnen de betreffende school.

▲ In de Amsterdamse Bijlmermeer kregen scholen en bejaardenhuizen een plaats in ruime groengebieden tussen de hoog- en laagbouw. Inmiddels is het groen volgroeid, zoals hier in Geerdinkhof, 2020.

Foto: Fred Feddes

► Malden. Basisschool De Vuurvogel naar ontwerp Jan Verhoeven uit 1978, dreigde in 2021 te worden gesloopt. Mede dankzij actie van Heemschut blijft het gebouw behouden.

Foto: Heemschut

Rotterdam. Het Caland Lyceum werd ontworpen door Kuiper, Gouwetor & De Ranitz en bij de opening in 1962 geroemd als 'schoonste schoolgebouw in ons land' en 'een kostelijk gemeenschapsbezit'. Gesloopt in 2020, ondanks protesten van onder andere Heemschut.
Foto: Platform Wederopbouw Rotterdam, Piet Rook

Utrecht. Verwaarloosd, overwoekerd en toch gered. De Rubenslaanschool, hier in 2020, hing lange tijd sloop boven het hoofd. Een buurtinitiatief overtuigde in 2021 de gemeenteraad ervan dat behoud en herbestemming gewenst en mogelijk is.
Foto: Utrechts Archief, D.C. Goosen

Kijk vooruit naar beleid

Onderwijshuisvesting is, zoals gezegd, een zaak van lange adem. Wie pas wakker wordt op de dag dat het sloopbedrijf op het schoolplein staat, is ruimschoots te laat. Vraag daarom bij de gemeente het gemeentelijk meerjarenplan voor onderwijshuisvesting (IHP) op, zodat je tijdig weet wat de komende jaren gaat spelen. Een stap verder: bemoei je als burger of (erfgoed) organisatie met de voorbereiding van een volgend IHP. In de eerste fase wordt elk schoolgebouw beoordeeld, meestal door een extern bureau. Het helpt dan als er al een cultuurhistorische inventarisatie ligt (zie boven) die een eenzijdig technisch oordeel zo nodig kan pareren. Breng het erfgoed en de plannen per school onder de aandacht van ouders, omwonenden, lokale media. Praat met wethouders en raadsleden in je gemeente, die er zelf misschien niet over zouden beginnen. Welke wethouder je het best kunt benaderen, verschilt per gemeente. Voor gemeenteambtenaren geldt dit alles ook. Zorg dat de afdeling erfgoed vanaf het begin aan de IHP-tafel zit, als gelijke partner van onderwijs, vastgoed, duurzaamheid, stedenbouw, cultuur, enzovoorts. Organiseer en verdiep je kennis, mede in contact met collega's bij andere gemeenten, provincies en universiteiten.

Mobiliseer kennis

In al deze suggesties is het verzamelen, versterken en benutten van kennis cruciaal. Als je andere en betere keuzen wilt, is ook andere en betere kennis nodig, die je bovendien praktisch kunt toepassen. Verdiep je in alternatieven voor sloop en in de argumenten voor en tegen. Schakel bijvoorbeeld stichting Mevrouw Meijer in, gespecialiseerd in onderzoek naar hoogwaardige renovatie en transformatie van schoolgebouwen uit het oogpunt van erfgoed, duurzaamheid en ontwerp. Raadpleeg de rekenmethode *EcoQuaestor*

Veghel. Basisschool De Bunders, gebouwd in 1977, vlak voor de sloop in 2022.
Foto: Jeroen Appels

die zij gebruikt en de uitgevoerde projecten die laten zien dát het kan, en hóe het kan. Er is ook een groeiende literatuur op dit gebied.

Smeed coalities

Naast kennis zijn bondgenootschappen vanzelfsprekend nodig. Overal zitten mensen die iets anders willen en op zoek zijn naar manieren om het te doen. Zoals school-directeuren, leerkrachten en (groot)ouders, en burgers en organisaties die zich inzetten op terreinen als duurzaamheid, groen, cultuur, sport, sociale cohesie en lokale geschiedenis. Bundeling en een beter begrip van elkaars kennis maakt de zaak sterker.

Voer actie

Het zijn vaak langdurige processen, dus een lange adem is belangrijk. Maar als een school acuut bedreigd wordt, is het natuurlijk tijd voor passende actie. Zet je in voor het gebouw, maar ook voor het behoud van de functie als school. Een school die school blijft, blijft vitaal.

Rotterdam. De Nijverheidsschool voor meisjes De Starrenburg in Overschie, met het monumentale kunstwerk 'Hand en Hoofd' door Henk de Vos uit 1959; op een foto uit 2020.
Foto: Klaas Vermaas

Eindhoven. Hal en trappenhuis van het Augustinianum, ontwerp Nico de Jong, opgeleverd in 1959. Gesloopt 2017.
Foto: RCE, Gerard Dukker

Bronnen

- 'Onderwijs en Opvoeding. Aanmerkingen wegens de noodzakelijkheid van goede schoolvertrekken', in: *Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in Holland*, Deel 2, Nummer 1, Leiden 1811, p.185-224.
- *Het nieuwe schoolgebouw voor kind en gemeenschap. Rapport van de gemeentelijke studiegroep voor de bouw van nieuwe scholen voor het kleuteronderwijs en het lager onderwijs in Amsterdam*, Amsterdam 1950.
- Tjeerd Boersma, Ton Verstegen (red.), *Nederland naar school*, Rotterdam 1996. [Historisch overzicht van de scholenbouw vanaf 1800]
- Sien van Dam e.a., *De transformatie van het schoolgebouw*, Bussum 2011.
- Herman Hertzberger, *Alle scholen*, Rotterdam 2009. [Scholen van Hertzberger]
- Hans de Man, *Het Groningse scholentype*, Rolde 2013. [Scholen van Jaap Wilhelm]

Lokale bronnen

- Beno Hofman, *Het Groningse onderwijs*, Assen 2005
- Henk Pruntel, *Scholen in een nieuwe samenleving*, Lelystad 2004. [Flevoland]
- Bettina van Santen, *Scholen en schoonheid*, Utrecht 2007.
- Waardevolle lokale bronnen zijn voorts cultuurhistorische inventarisaties door gemeenten of provincies, en Redengevende Beschrijvingen van afzonderlijke scholen. Ze zijn niet altijd gemakkelijk vindbaar; als het pad online doodloopt, vraag ernaar bij de griffie.
- Voorbeelden van uitvoerige inventarisaties, die beide tot 1965 lopen, zijn:
 - Guido Hoogewoud (e.a.), *Schoolvoorbeelden*, Amsterdam 2004.
 - Yteke Spoelstra, *De school: "Een sieraad der gemeente"*, Leiden 2009-2010.

Tips

- Over de naoorlogse 'gewone' scholenbouw bestaat geen standaardwerk, maar wel veel boeken en rapporten die een deel ervan bestrijken.
- In studies over de Wederopbouw en Post 65 (1965-'90), bijvoorbeeld van de RCE, komt beperkt scholenbouw aan bod. Zo ook in monografieën van architecten, onder andere Jan Verhoeven, H.A. Maaskant en Joop van Stigt.
- Binnenkort verschijnt specifiek over de klimaataspecten van behoud en renovatie: Fred Feddes, *Beter dan sloop* (informatie over verschijning: www.trancity.nl).

Links

- Wilma Kempinga en Fred Feddes, 'De school voor kind en gemeenschap', in: Anita Blom (e.a.), *Wederopbouw, een kansrijke erfenis*, Amersfoort 2017, p.86-94. Te downloaden via: www.cultureelerfgoed.nl
- Een collectie van 4.000 ansichtkaarten van scholen, een initiatief van het Onderwijsmuseum, te vinden op www.verscholenopdekaart.nl.

Stichting Mevrouw Meijer

Het ideëel onderzoeksbureau, bestaande uit architectuurhistoricus Wilma Kempinga en architect Tjeerd Wessels, helpt scholen om na te denken over wat mogelijk is met hun gebouwen. De stichting betoogt dat behoud en transformatie van bestaande scholen meestal een betere keus is dan sloop en nieuwbouw. Wilma Kempinga vertelde eerder over de werkzaamheden van Mevrouw Meijer in de lunchlezing: 'Slopen kan niet meer', terug te zien via www.heemschut.nl. Informatie over stichting Mevrouw Meijer: www.mevrouwmeijer.nu

Werkgroep Monumentale Kunst

De Werkgroep Monumentale Kunst van Heemschut zet zich sinds 2014 in om expertise en ondersteuning te bieden bij de redding, conservering en herplaatsing van architectuurgebonden monumentale kunst. Dergelijke kunst, vaak van fors formaat, bevindt zich ook regelmatig in of op schoolgebouwen waar het in deze brochure over gaat, bijvoorbeeld muurschilderingen, mozaïeken, glas-in-lood- of glas-in-betonramen, sgraffiti en reliëfs van diverse materialen. Informatie en contactgegevens zijn te vinden via www.heemschut.nl, www.monumentalekunstherplaatsen.nl of wmk@heemschut.nl.

HEEMSCHUT

Erfgoedvereniging Bond Heemschut bestaat sinds 1911 en zet zich al meer dan 100 jaar onafgebroken in voor het behoud van cultureel erfgoed. Heemschut betekent letterlijk het schutten, beschermen van het heem, de eigen woon-omgeving. Als erfgoedvereniging zetten we ons in voor het beschermen van waardevolle objecten en gebieden. Daartoe behoren uiteraard ook de zo vertrouwde schoolgebouwen in onze omgeving. Inzet voor ons erfgoed doet Heemschut met de hulp van honderden vrijwilligers.

SCHOLEN

Nederland telt zo'n 10.000 schoolgebouwen, waarvan ruim de helft naoorlogs. Ze weerspiegelen pedagogische idealen en functioneel vernuft en vormen het decor waarin vele generaties hun vormende jaren beleefden. Toch worden ze, op een handvol uitzondering na, zelden als waardevol erfgoed herkend. Dit geldt vooral voor de 'gewone' schoolgebouwen, de werkpaarden van het onderwijs. Scholen uit de jaren '70 worden momenteel in schrikbarend tempo gesloopt en scholen van daarvoor zijn al schaars. Hoog tijd om de gewone school met zijn hoge standaardkwaliteit en flexibiliteit te ontdekken, te koesteren en ze behalve een geschiedenis ook een vitale toekomst te geven. Ze zijn er nog. De brochure kwam tot stand in samenwerking met stichting Mevrouw Meijer, die zich inzet voor behoud en hoogwaardige renovatie van schoolgebouwen, met behoud van de onderwijsfunctie.

Teksten: Fred Feddes
Redactie: Karel Loeff
Eindredactie: Anne Marie ten Cate
Vormgeving: De Digitale Vormgever

© Heemschut, 2024

Nieuwezijds Kolk 28 020-622 52 92
1012 PV Amsterdam info@heemschut.nl
www.heemschut.nl

De school van De Luizenmoeder

Mijdrecht. De katholieke basisschool Twistvlied werd in 1982 feestelijk geopend en in 2010 opgeheven. Na langdurige leegstand genoot het gebouw in 2018-'20 als basisschool De Klimop landelijke faam als het decor voor de populaire tv-serie De Luizenmoeder. De school is in 2022 gesloopt. Op het terrein verzezen vijftig appartementen.

Foto: AD, Marlies Wessels

